

ВИХІД ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ З КИЇВСЬКОГО ОТОЧЕННЯ 1941 р.: ПРИЧИНИ ПОРАЗОК І ВТРАТ*

У статті на прикладі аналізу обставин виходу радянських бійців та командирів з Київського «котла» восени 1941 р., показано їх стратегії та способи виживання в умовах оточення.

Ключові слова: Друга світова війна, Робітничо-селянська Червона армія, Вермахт, оборона Києва, оточення.

Ми звертаємося до минулого, шукаючи пояснення подіям сьогодення. Українське суспільство до цього часу мислить про війну категоріями і метафорами «Великої Вітчизняної війни». Яскравим прикладом цього є сьогодення агресія Росії проти України, яка в ЗМІ та приватних розмовах часто описується мовою війни проти нацизму. Паралелі з Другою світовою використовувалися в політичному дискурсі ще в 2004 р. під час Помаранчевої революції. А восени-взимку 2013–2014 рр. учасники революції Гідності легітимізували націоналістичні гасла: «Слава Україні! Героям слава!» і нерідко піднімали чорно-червоний прапор УПА. Тим часом, як так званий Антимайдан замінив блакитну партійну символіку президента В. Януковича на георгіївські (гвардійські) стрічки Російської імперії. Російські офіційні медіа представляють Майдан не просто американською інтригою, але своєрідною реінкарнацією фашизму, уособлювали сучасну Росію з Червоною армією, яка перемогла нацизм і визволила Освенцім, тим самим виправдовуючи анексію Криму і окупацію Донбасу¹. Історико-емоційний місток від війни «Великої Вітчизняної» до сучасних бойових дій на Донбасі відіграє провідну роль в обґрунтуванні війни з боку самопроголошених ДНР і ЛНР. Значного поширення в міжнародній дискусії набуло порівняння особи російського президента В. Путіна з нацистським лідером А. Гітлером та агресивної політики Російської Федерації з поведінкою на міжнародній арені нацистської Німеччини. Українська сторона також активно послуговується симво-

---

* У статті публікується матеріал, який не увійшов до дослідження: *Вронська Т., Пастушенко Т. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців // Укр. іст. журн. — № 2. — 2015. — С. 22–41.*

лічними посиланнями на радянський наратив, закликаючи до захисту Батьківщини від російського агресора. Засоби масової інформації, волонтери, лідери добровольчих батальйонів і офіційна влада, використовують символи війни проти нацизму для опису героїзму воїнів Збройних сил України, порівнюють боротьбу за Донецький аеропорт зі Сталінградом, невдачі української армії під Іловайськом і Дебальцево з оточеннями та «котлами» 1941 р., називають цю війну з Росією війною «вітчизняною» тощо.

Очевидно, що тема Другої світової війни продовжує залишатися предметом інструменталізації історії в жорсткій політичній боротьбі. У цій ситуації надзвичайно важливо, щоб «професійне співтовариство істориків пропонувало відповідальну альтернативу тій розмові про історію, яку нам нав'язують політики, у тому числі й ті, які активно ведуть нинішню війну»².

Якщо відволіктися від емоційної сторони проблеми, то виникає закономірне питання: чи може досвід минулої «великої» війни вберегти нас від нових поразок сьогодні? Чи дослухаються суспільства до «уроків історії»? Як з'ясовується, ми зовсім мало знаємо про цей воєнний досвід, особливо той, що стосується поразок у радянсько-німецькому збройному конфлікті, «котлів 1941-го» та полону. З одного боку, операції на оточення і розгром противника є вищою формою військового мистецтва. З іншого — дії підрозділів РСЧА в умовах оточення у вітчизняній історіографії Другої світової війни вивчені досить поверхово. Як діяли військовослужбовці, потрапивши у надзвичайну ситуацію? Тобто ті рядові і командири, які мали виконувати накази генералів, розстріляних через місяць після початку війни в липні 1941 р.? Як вони мислили? Якими шляхами виходили у розташування своїх частин? Як вижили в полоні? Як вижили ті оточенці на окупованій території, кому пощастило уникнути полонення? Як склалася їх доля, після того, як вони дісталися у розташування частин Червоної армії? І, зрештою, найважливіше питання, чому така велика кількість червоноармійців потрапила у німецький полон? Віднайдені відповіді сприятимуть визначенню помилок та розумінню причин поразок Червоної армії у перший період війни з нацистською Німеччиною. У цій статті пропонується на прикладі аналізу обставини виходу радянських бійців та командирів з Київського «котла» восени 1941 р., показати їх стратегії та способи виживання в умовах оточення.

Постановка таких дослідницьких питань стала можливою завдяки спрощенню доступу до архівних матеріалів про учасників оборони Києва, колишніх оточенців і військовополонених³, оприлюдненню раніше засекречених документів, як то службових донесень і доповідних військово-

службовців про вихід частин і з'єднань Південно-Західного фронту (ПЗФ) у розташування Робітничо-селянської Червоної армії⁴, сучасні публікації спогадів учасників цих боїв.

Радянська історіографія замовчувала проблему військових поразок 1941–1942 рр. та оточенців. У підручниках, монографіях та багатотомних академічних виданнях з історії Великої Вітчизняної війни (в т.ч. і тих, що виходили в УРСР) радянського періоду, тривалий час писали про важкий початковий період війни з нацистською Німеччиною як про «крах бліцкригу», «тимчасові невдачі» Червоної армії, оминалися визначення на кшталт «відступ», «оточення», «паніка», «помилки» тощо. Проте у мемуарній літературі ця тема була присутня. У першу чергу мова йде про літературні записи спогадів таких легендарних оточенців-воєначальників, які пройшовши тилами противника сотні кілометрів, вивели в розташування Червоної армії тисячі бійців. Наприклад, спогади начальника оперативного відділу штабу Південно-Західного фронту Ованеса Баграмяна⁵ або бригадного комісара 8-го механізованого корпусу Миколи Попеля⁶. Частково оточенці згадувалися у літературно-документальних творах радянських дисидентів та інших дослідженнях сталінських репресій або військовополонених, опублікованих за кордоном⁷.

Після розпаду СРСР і поступової демократизації радянського суспільства з'явилися публікації раніше засекречених документів Верховного Головнокомандування Червоної армії, зокрема репресивних наказів № 270 та 227, що стосувалися бійців і командирів, які опинилися в полоні. Були оприлюднені численні матеріали, котрі дали змогу з'ясувати обставини ухвалення різних рішень під час війни, у тому числі й тих, що призвели до оточення частин та з'єднань РСЧА. На початку 1990-х побачило світ чимало критичних публікації загального характеру про Другу світову війну, в яких автори аналізували прорахунки радянського військового командування, побіжно згадували про оточенців, як про наслідок бойових операцій⁸. Безпосередньо трагедії оточених угруповань Червоної армії в 1941–1942 роках присвячені монографії російських дослідників Олексія Ісаєва та Костянтина Бикова⁹. В українській історіографії вперше звернув увагу на проблему оточенців Михайло Коваль¹⁰. Тему оточення та оточенців з точки зору військового мистецтва фронтових операцій досліджує в низці публікацій Валерій Грицюк¹¹. Зокрема, особливий інтерес представляє його порівняльний аналіз дій Вермахту та Червоної армії у двох «котлах» в районі Умані в 1941 р. та Корсунь-Шевченківська у 1944 році¹². Скрупульозне дослідження шляхів та обставин виходу з оточення до підрозділів РСЧА у перші місяці війни представив Олександр Марінченко¹³. Автор зосередив свою увагу не на великих «котлах», а на маловідомих фактах оточення окремих полків,

дивізій або бригад, що значно розширяє масштаби драми, яка сталася на фронтах України в перший період радянсько-німецької війни. Ще в одній своїй статті молодий учений аналізує проблеми обчислення втрат РСЧА в початковий період війни з Німеччиною, де також торкається проблеми теми київського «котла»¹⁴. Багато наукових праць та мемуарної літератури присвячено вивченню безпосередньо історії оборони Києва та драматичного завершення цієї стратегічної операції¹⁵. З позиції Вермахту описують події битви за Київ у 1941 р. в німецькомовній та англкомовній історіографії¹⁶. Такі тематичні публікації досліджують окреслену тему з точки зору військової стратегії або епічної історії, хронологічно обмежуючи оповідь моментом завершення цієї історичної драми, виходом із оточення або полоном її дійових осіб.

Продовження драми оточенців після їх повернення у розташування підрозділів РСЧА, як правило, розглядалося у контексті дослідження радянської репресивної системи чи військового полону¹⁷. Уперше поєднала у своїх публікаціях військово-історичний та соціально-правовий підходи до вивчення проблеми оточенців Тамара Вронська¹⁸. Це стало можливим завдяки виявленню нею нового джерельного матеріалу в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Мова йде про документи перевірки співробітників НКВС, котрі перебували в оточенні, матеріали розслідування виходу/гибелі в київському «котлі» командування Південно-Західного фронту та урядових діячів УРСР. Співставлення матеріалів перевірок в НКВС, з документами розслідування комісії при ЦК КП(б)У діяльності комуністів на окупованій території України, оприлюднення у збірниках документів та в Інтернеті директивних приписів та звітів Наркома оборони та НКВС, керівників ГУЛАГ, політичних органів Червоної армії, дали змогу реконструювати процес перевірки колишніх оточенців загалом та з'ясувати юридичне підґрунтя таких слідчих дій¹⁹.

Нові публікації спогадів очевидців — червоноармійців, молодших командирів, бійців загонів народного ополчення, які багато років чекали свого часу в родинних архівах, уможливили показати широку палітру людських доль, а також з'ясувати більш детально як мислили люди за критичних обставин, як ухвалювали рішення²⁰.

Більшість спогадів і наукових праць описують перебування та вихід із оточення як героїчний спротив радянських воїнів, які не шкодуючи життя намагалися вирватися із ворожого «котла», демонстрували приклади мужності і героїзму. Тобто ті якості, які й вимагала логіка боротьби з противником і радянська ідеологія також. Але такі оповіді не пояснюють величезні масштаби втрат чотирьох радянських армій.

Очевидно, що поразки РСЧА й оточення 1941 р. можна оцінювати як стратегічні прорахунки радянського військового керівництва. Таку думку

підтверджує, у першу чергу, загальний хід військових дій. На цьому сходяться більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних військових істориків²¹. Наступальна концепція Червоної армії, закріплена у статутних армійських документах, трансльована через пропаганду війни «на чужій території і малою кров'ю» була успішно реалізована на початку Другої світової війни у 1939–1941 рр. Але у безпосередньому збройному контакті з нацистською Німеччиною вона виявилася неефективною. Швидкому просуванню танкових «клинів» Вермахту на територію Радянського Союзу Червона армія не могла успішно перешкоджати. Натомість, радянські війська, переходячи до контрнаступів, утримуючи власні позиції незважаючи на загрозу обхідного маневру противника, втрачали можливість відступу в глиб території, опинялися в лещатах оточення. У тринадцяти «котлах» 1941–1942 рр. СРСР втратив майже всі боєздатні радянські частини першого ешелону, мільйони бійців та командирів. У великих оточеннях 1941 р. в районі Умані, під Києвом та Мелітополем, противник ліквідував основні ударні угруповання РСЧА, зосереджені в Україні напередодні війни з Німеччиною. На думку багатьох сучасних військових істориків, втрати і поразки 1941 р. значною мірою були зумовлені нездатністю вищого військового командування і Й. Сталіна відмовитися від доктрини наступальної війни. Одним з прикладів такого стратегічного прорахунку стала оборона Києва, яка закінчилася оточенням і ліквідацією чотирьох радянських армій.

Попри те, що задум Ставки фюрера перенести основні зусилля Вермахту на південну ділянку фронту і захопити Крим і Донбас, а перед цим ліквідувати основні сили Південно-Західного фронту під Києвом, став відомий радянському Верховному головнокомандуванню, воно не спромоглося здійснити ефективних заходів протидії²². Оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох армій Південно-Західного фронту. Сотні тисяч бійців і командирів були «затиснуті» на лівобережних територіях сучасних Київської, Полтавської, Черкаської і Чернігівської областей. Всього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, з них 58 895 — командного складу²³.

Заключний епізод битви в умовах стратегічного оточення тривав до 27 вересня 1941 р. Війська Південно-Західного фронту, незважаючи на появу ознак безпорядку і дезорганізації управління, деякий час ще зберігали значні ресурси для того, щоб чинити опір. На складах Південно-Західного фронту на 17 вересня було пально-мастильних матеріалів на 2–4 доби, для авіації — на 14 діб. У з'єднаннях, які опинилися у «котлі», було 2642 гармати, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305715 гвинтівків, 64 танки. 2100 автомашин, 300 вагонів боєприпасів²⁴. План організованого виходу із «котла», розісланий 17 вересня зі штабу ПЗФ полягав у

тому, що 21-а армія мала пробивати кільце оточення в напрямку Ромни-Лохвиця, а 5-а й 26-а армії утримуватися на своїх позиціях для того, щоб дати можливість 37-й армії відвести свої війська на лівий берег Дніпра й виходити з оточення у напрямку Яготина й Пирятин. Але відразу в процесі оточення впродовж 16–20 вересня відбулося розчленування військ фронту на різні групи, які утворили окремі осередки спротиву. Олексій Ісаєв у своєму дослідженні «Котли» 1941-го» подає шість таких угруповань²⁵.

Один був у районі Золотоноші, де чинили спротив війська 26-ї армії на чолі з генералом Ф. Костенком, намагаючись прорватися на схід через Оржицю. Другий осередок утворився із залишків 37-ї та 26-ї армій в арені 40-50 км на південний схід від Києва. Цей осередок тримався до 23 вересня.

Залишки підрозділів 5-ї та 21-ї армій утворили два осередки, так звану «Пирятинську групу», і вели бої до 23 вересня на південному сході та на сході від Пирятин, найближче до кільця оточення. Осередок № 5 утворили частини 37-ї армії, які останніми відступали з Києва і протрималися до 21 вересня в районі Березані-Баришівки. Інша група підрозділів 37-ї армії чинила спротив в районі Яготина. Вона змогла організовано протриматися в кільці оточення до 24–26 вересня.

Громіздкий штаб Південно-Західного фронту, який опинився в районі Пирятин разом зі штабами 5-ї та 21-ї армій, мав у цьому ж районі найрізноманітніші тиллові установи, численні автоколони, які заблокували дороги. Вся ця маса людей і техніки, не прикрита від противника з повітря, стала панічно кидатися в різні боки в районі Пирятин в пошуках переправи через річку Удай і тим самими перешкоджала боєздатним підрозділам організувати спротив.

Планом виходу із оточення передбачалося, що 21-а армія пробиватиме шлях через кільце Вермахту для штабу ПЗФ. Але на той час штаб фронту уже не мав зв'язку з багатьма підрозділами. Основні сили Вермахту підійшли до Пирятин і почали наступ, випередивши 21-у армію, таким чином штаб фронту опинився на передовій лінії вогню. З великими зусиллями вдалося пробитися через «пробку» із транспортів і переправити на східний берег р. Удай лише частину штабу Південно-Західного фронту, без охорони й без належного прикриття. Поблизу селища Городище цю колону зупинили вогнем і танками противника. Після бою роздроблені залишки штабу фронту відходили на схід в район Гадяч–Зеньків. Але група командуючого фронтом генерал-полковника М. Кирпоноса під час прориву повернула північніше і була затиснута противником в урочищі Дрюковщина, де 19 вересня 1941 р. загинув командуючий фронтом, начальник штабу В. Тупиков та багато інших командирів. Потрапив у полон поранений М. Потапов, командувач 5-ю армією.

Підсумовуючи результати боїв по виходу із оточення зі стратегічної точки зору Ісаєв говорить, що дії командування Південно-Західного фронту для прориву зсередини кільця, так само як і дії Південно-Західного напрямку для прориву з зовнішнього фронту оточення «не можна оцінити з кращого боку». М. Кирпонос «виявив в організації прориву пасивність» і фактично відмовився від ударів по внутрішньому фронту оточення. С. Тимошенко, замість дій на деблокування, розпочав контрудар під Ромнами, задум якого склався задовго до оточення радянських військ під Києвом і вже не відповідав обстановці. Однією з важливих причин поразки радянського командування на Південно-Західному напрямку російський дослідник вважає невміння радянського командування правильно оцінити дані розвідки й передбачити плани Вермахту²⁶.

У прорахунках військового командування вбачає одну з першопричин поразки й заступник начальника штабу Південно-Західного фронту генерал-майора О. Баграмян. У своєму донесенні від 26 жовтня 1941 р. він називає запізніле рішення про вихід із оточення як важливу причину втрат особового та командного складу фронту. Воно було ухвалене Ставкою Верховного головнокомандування, коли штаб Південно-Західного фронту фактично вже втратив управління своїми військами.

Станом на 1 жовтня 1941 р. із оточення вийшла 21 тис. бійців та командирів і десять представників вищого командування, що загалом становить всього 4 відсотки особового складу фронту. Чому така мізерна кількість військ фронту врятувалася, маючи значні боєприпаси та людські ресурси? Очевидно причина не лише у некомпетентності вищого військового командування. Доповідні документи командирів та спогади учасників війни, які дають змогу реконструювати маршрути й обставини виходу із оточення, вказують такі причини загибелі та полонення великої кількості військ ПЗФ, як низький професіоналізм, непідготовленість особового складу РСЧА до боїв в умовах оточення. Військова доктрина СРСР, яка виходила з абсолютного пріоритету наступальної війни, не передбачала детальної розробки оборонних боїв. Лише про дії червоноармійця у наступі йшла мова у проекті Польового статуту РСЧА 1939 р.²⁷, у його варіантах 1940 та 1941 рр. і ніяких порад щодо стратегічного оточення. У статуті оточеним частинам приписувалося якомога швидше вирватися з кільця, жодного слова не було про «протокол» поведінки бійців та їх командирів²⁸. У цьому документі не говорилося, що ж саме робити тим бійцям, які все ж опинилися без зв'язку, які були варіанти дій, коли не було можливості «пробиватися до своїх».

Взаємостосунки людей визначаються ієрархією та субординацією, прописаними військовими статутами, які зберігалися деякий час і в

умовах оточення. Проте, чим довше перебували люди в екстремальних умовах, тим більших трансформацій ці взаємини зазнавали. За умов відсутності регулярного постачання харчуванням, озброєнням, масової загибелі товаришів по службі, у тому числі втрату командирів, поведінка людей почала набувати девіантних форм, почуття безнадії, безцільності подальшого спротиву, тривоги та паніки охоплювали військо. Паніку, низьку боєздатність та дезертирство у військах детально описує у згаданому донесенні О. Багрямян. За декілька днів бойові підрозділи перетворилися на некеровану «безформну і дезорганізовану» масу бійців та командирів. Усі спроби командування фронту наспіх сформувати боєздатні частини ні до чого не привели. «За найменшої нагоди особовий склад цих «формувань» по одинці та групами розповзався в різні боки, прагнучи самостійно рухатися на схід, намагаючись по-швидше вийти із оточення»²⁹. Описана ситуація ілюструє також наслідки втрати серед рядового складу Червоної армії авторитету та довіри до її командування. Як діяло в бою таке військо яскраво описала киянка Марія Бойко, яка відступала з Києва у складі загону народного ополчення: «Коли дійшли до Яготина, там стояли скирти. Це було ранком. Коли ми дійшли до цих скирт, за ними сиділи фашисти кулеметники. Дехто з людей попадали, дехто кричав — «За Родіну, за Сталіна!», дехто кричав — «Здаємось!». Дехто руки піднімав ввєрх, а частина побігла в болото. Переважна більшість побігла в болото»³⁰. У подальшому авіанальоти противника, артилерійські та мінометні обстріли, танкові атаки знищували важке озброєння та техніку Червоної армії, відповідно лише силою піхотних частин прорватися із оточення було не можливо. О. Баграмян узагальнює, що із київського оточення вийшли лише ті, хто «непомітно для противника знайшов глухе місце переправи і через стежки перебратися на східний берег річки Сули [на березі якої розмістилися німецькі війська]. Надалі моя група із 50 людей здійснювала виключно нічні пересування [...] і вийшла 24.09 в Гадяч в розташування своїх військ»³¹

Небагатьом частинам вдалося вийти групами, в однострої, разом із штабною документацією та прапором військової частини. Найбільш боєздатними виявилися війська 26-ї армії Федора Костенка, які до 24 вересня зберігали зв'язок з головкомом Південно-Західного напрямку і ставкою ВГК, тому були поінформовані про загальну ситуацію і здійснювали організовані спроби прорватися з оточення. У другому ешелоні прориву вийшов керівний склад армії разом з генералом Федором Костенко та начальником штабу полковником Іваном Варенниковим. Доля генерала склалася трагічно. Він загинув під Харковом навесні 1942 р., коли удруге потрапив в оточення. Є свідчення, що генерал застрелився, щоб не потрапити у полон.

Більш типовою є історія командувача 37-ї армії генерала А. Власова, який вийшов до радянських частин вже на території Росії в місті Курськ, понад місяць пробираючись переодягненим у цивільний одяг по тилі районах Вермахту. Його армія прийняла останній бій в районі Яготина. Це був найбільш віддалений «куток котла», з якого довелося найдовше прориватися. Після бою під Семенівкою* поблизу Яготина А. Власов залишився з невеликою групою службовців штабу і вирушив у напрямку Пирятина. Поблизу с. Помоклі** розбилися на ще дрібніші групи — по 2–3 особи й рухалися на схід. У наступному селі Соснова*** генерал переодягся в цивільний одяг і лише 1 листопада вийшов пішки до лінії фронту³². Цей перший успішний вихід із оточення під Києвом генерала Власова маловідомий. Зате, коли вже удруге під Вязьмою командуючий тепер вже 2-ю армією знову потрапив у кільце противника, щастя від нього відвернулося. Генерала упізнали по фотографії в селянському будинку і поліцаї передали німецькому командуванню. У схожій ситуації Андрій Власов учинив інакше ніж Федір Костенко — він пішов на співпрацю з противником.

Однією з останніх залишили Київ, прикриваючи відхід регулярних військ група співробітників наркомату внутрішніх справ УРСР на чолі з наркомом В. Сергієнком³³. Колона співробітників НКВС разом підрозділами міліції, прикордонними та конвойними військами нараховувала понад 10 000 осіб та бронетехніку. Але вже через п'ять днів після бою в районі Баришівки****, бійці змушені були залишити транспорт і прориватися дрібними групами. Нарком В. Сергієнко разом зі своїми заступниками Т. Строкачем та І. Горбенком та декількома молодшими командирами відділився від основної колони наркомату і рушив у напрямку Чернігівської області. Дорогою вони переодягнулися в цивільний одяг, знищили свої документи. Згодом В. Сергієнко залишив своїх підлеглих і вийшов у розташування радянських військ лише у грудні 1941 р., місяць переховувався у Харкові³⁴. Один із учасників цієї групи, молодший лейтенант Федір Жила, три місяці блукав по окупованій території, зупиняючись у знайомих та родичів, доки у лютому 1942 р. не знайшов можливість перейти лінію фронту³⁵. У цьому чекісти були не оригінальні. Для більшості оточенців єдиний спосіб врятуватися полягав в спробах прорватися/просочитися через німецькі частини розрізненими групами, або поодинці.

---

* Семенівка — село Баришівського району Київської обл.

** Помоклі — село Переяслав-Хмельницького району Київської обл.

*** Соснова — село Переяслав-Хмельницького району Київської обл.

**** Баришівка — районний центр Київської обл.

Екстремальні умови оточення стали перевіркою на професійність та компетентність командирів і рядових бійців, оголили морально-психологічні якості війська. Як ми бачимо, із попередньо наведених прикладів, представники вищого командного складу мусили рятуватися поодинці, фактично покинувши своїх підлеглих. Недарма колишні оточенці згадують, що надважливою і першою особливістю перебування в оточенні, було відсутність зв'язку з командуванням, достовірної інформації про оперативну обстановку, нестача засобів до життя, і як наслідок — усвідомлення ізольованості, розгубленості, дезорієнтація. Часто оповіді рядових бійців свідчать про зневіру і паніку, пошук «міфічних» командирів, які знають, що треба робити, прийдуть на допомогу і порятують. «Потім вже, коли вийшли з Березані, нам сказали, що йде назустріч Куликівська армія нас виручати. Коли ми це почули, це нас дуже підбадьорило. Пішли до Кулика назустріч» — оповідала про своє перебування в Київському «котлі» киянка, співробітниця Інституту мовознавства Марія Бойко³⁶. Хоча насправді, командуючого з таким прізвиськом у складі Південно-Західного фронту не було.

Відчайдушні бої до останнього патрону, зухвалі прориви, марші на сотні кілометрів без карти та компасу — це один бік медалі. Лицьовою стороною поразки стали дороги забиті покинутою зруйнованою технікою, поля вкриті трупами і натовпи виснажених, голодних полонених. Долею більшості оточенців під Києвом став полон. Про це свідчать дані обліку втрат РСЧА та радянських полонених у Вермахті. Цифри не співпадають, про це вже понад півстоліття сперечаються учені й політики, але вони однакові в своїх оцінках жахливого становища військових бранців у німецькому полоні. Відомостей скільки загинуло й було поранено червоноармійців під час боїв у «котлі» немає.

Поразка під Києвом, як і попередні й наступні поразки та перемоги Червоної армії у цій війні оголили головну ваду, а можливо й особливість радянського війська. Його рабську природу, яка, власне, була логічним продовженням тоталітарного суспільства загалом. Молодший командир у Червоній армії не мав тієї ініціативи та свободи дій, як його німецький колега у Вермахті. А рядові бійці були ніби кріпосні раби. Тому потрапивши в складну ситуацію, і не отримуючи чітких вказівок, червоноармійці найчастіше губилися і не знали що робити, часом так і залишалися «помирати» в своєму окопі.

Ілюстрацією психології солдата Червоної армії є унікальні щоденникові записи селянина Федора Михайленка із Переяславського району, який у серпні 1941 р. був рядовим взводу зв'язку батареї польової артилерії 76-го полку. Його перший бій стався вже в оточенні. Під час танкової атаки німців Федір заліз у лоцині. «Ми лежали благополучно.

Слідкували як ішли німецькі танки на Сенчу*. Танки великі, танкетки, мотоцикли. Ішла їх сила велика. Потім на автомашинах під'їхали піші автоматчики. Взагалі сила велика, а в нас і гвинтівок не хватало. Ми з лощовинки перелізли в окоп. Окоп устаткований дуже добре. Посідали ми тут переїли в кого що було. Сиділи ми до ночі. Ноч'ю я спав у окопі, а ті ребята спали в копицях овса. Взагалі ми лишились в тилу в німців. На другий день посходились всі в окоп сидимо. Ніхто до нас не заглядує. Через деякий час шум, щось іде поверх окопів. Чекаємо. Коли підходить німець красивий русий. Махає рукою щоб вилазили»³⁷. Бездіяльність і тактика вичікування Ф. Михайленка суперечила уставним вимогам бійця Червоної армії, але з огляду на «велику силу» противника була раціональною й очікуваною. Більше того, виявляється така поведінка була притаманна для всіх його однополчан. У колоні полонених, де він через деякий час опинився, також «були всі хлопці нашого дивізіону, командір, старшина, штабісти. Командір дивізіону Тушін. Я став коло свого окремого командіра Мусійчука. Нас погнали на Миргород»³⁸.

Простий радянський раб-солдат від природи не був готовий приймати рішення, його цьому не вчили. Якщо поряд не було вольового командира, він так і «залишався в своєму окопі». Все, чого вчили Федора Михайленка в навчальному таборі, — це ходити строем, брати гвинтівку «на плечо», трохи працювати з радіопередавачем. Але, як зазначає він у своїх записах, його командири також мало розбиралися в армійській апаратурі, виглядали наляканими і безпорадними в умовах оточення. Відсутність знань і досвіду, відсутність елементарного армійського спорядження, навіть у командного складу не у кожного були годинники, компаси, карти, що вже казати про рядових — також були складовими поразки.

У ситуації, яка склалася під Києвом, більшості червоноармійців не судилося вирватися до своїх. Вони були «гвинтиками» великої війни, і доля їх були вирішена. Тому частина оточенців не бачили сенсу чинити опір противнику, діяти за статутом, а просто інтуїтивно намагалися врятувати своє життя: втекти, переховатися, бо їх рідний дім залишився на території, зайнятій противником, або приречено чекати полону. Ініціативу командирів (навіть високого рангу, таких як М. Кирпонос) паралізував ще й страх перед репресіями, вони зволікали з рішенням, чекаючи схвалення «згори», а часом і просто боялися вирватися із «котла», оскільки підсвідомо знали, що їх може чекати на «своєй» землі.

На противагу таким невтішним фактам, маємо чимало задокументованих історій, коли завдяки ініціативі й упевненості одного командира

---

* Сенча — село в Україні Лохвицького р-ну, Полтавської обл.

(або й червоноармійця) вдавалося врятувати не одне життя³⁹. Василь Міхін, старший інженер батальйону аеродромного обслуговування 649-ї мобільної авіаремонтної бази вивів із оточення в районі Оржиці майже сотню дезорієнтованих бійців⁴⁰. Він почав командування із запровадження залізної дисципліни у своєму загоні. «Всього нас було 116 осіб. З них дванадцять було з гвинтівками, двоє з автоматами. Дехто в одній білизні і навіть зовсім голі. Це була жахлива картина. Я зробив збори. Назначив командирів рот та відділень. Наказав, хто буде відступати, буду розстрілювати. Якщо є боягузи — вийти із строю! Таких не виявилось. Назначив постійну розвідку. Наказав командирам рот переписати всі прізвища бійців. Сам взяв розвідку і пішов шукати місце, де ми можемо переправитися через річку»⁴¹. Два тижні ночами загін Міхіна пробирався до своїх частин, періодично вступаючи в бій із військами противника. Їм допомагала винахідливість і відчайдушність, але часто й просто щасливий випадок. 4 жовтня 1941 р. оточенням вдалося вийти до передових загонів 47-ї кавалерійської дивізії.

Як приклад індивідуальної ініціативи та успішної реалізації стратегій виживання можна назвати долі тих оточенців, яким вдалося уникнути або вирватися з полону і «тихо осісти» в окупованих населених пунктах, приховуючи свій статус. Важко сказати, яка була кількість таких червоноармійців, але очевидно що таких теж було не мало. Це про них у статистичних звітах писатимуть «мобілізований вдруге». Перебуваючи на окупованій території кожен «проживав» своє життя по-різному — когось депортували на примусову працю в Німеччину, а деякі свідомо чи вимушено пішли на співпрацю з окупантами, навіть зробили кар'єру у каральних органах⁴². Біографічні історії показують, що дехто з оточенців, не маючи можливості дійти до лінії фронту, долучився до руху Опору на окупованій території. Дослідники радянського партизанського руху й націоналістичного підпілля свідчать, що на початку оточенці становили кістяк керівного й особового складу багатьох загонів⁴³.

Аналізуючи причини поразок і втрат (а надто під час успішних операцій) вітчизняні та зарубіжні дослідники часто вказують на вади суспільного устрою СРСР загалом, а не лише прорахунки керівництва Червоної армії⁴⁴. Радянський тоталітаризм фактично намагався знищити усіяку можливість індивідуальної ініціативи, не санкціонованої згори. Людина була гвинтиком державної машини, яка підтримувала своє існування за допомогою терору. У такій системі панувала застаріла воєнна традиція, заснована на тактичних принципах часів Першої світової війни і заздалегідь орієнтована на можливість необмежено жертвувати життями своїх власних солдат. До цих позицій ще варто додати загальний низький освітній рівень радянського командира та червоноармійця й

промислово відсталість СРСР, порівняно із Німеччиною та західними союзниками⁴⁵.

Але приклади успішного виходу із Київського оточення показують, що професіоналізм бійців та командирів, індивідуальна ініціатива давали значно більше шансів на порятунок. Тому в сучасному військовому тактичному навчанні ставка робиться саме на відборі людей з певними здібностями, підвищенні професіоналізму в солдата, його здатності не лише виконувати накази, а й індивідуально обирати правильні рішення у складній обстановці. Військова доктрина багатьох армій світу базується на принципах цінності життя кожного солдата й сучасні технології спрямовані в першу чергу на максимальному захисті і збереженні особового складу.

---

¹ *Портнов Андрей* «Великая Отечественная война» 2014–2015 / Андрей Портнов // Уроки истории. Электронный ресурс: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

² *Портнов Андрей* «Про вибіркову етнізацію» та «конкуренцію за Перемогу» дата публікації: 13.02. 2015. Электронный ресурс: <http://net.abimperio.net/node/3360>

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 37: «Стенограми засідання учасників оборони Києва 1941 р.»; ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 22, спр. 290–375: Стенограми бесіди відповідальних співробітників ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У з учасниками комуністичного підпілля та свідками нацистської окупації в Києві.

⁴ Наприклад: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов [В 8 т.] / — М., 2000–2015; 1941 год: Страна в огне. Историко-документальное издание. — Кн. 2: Документы и материалы / Ред. кол.: А.А. Коваленя, В.А. Смолий, А.О. Чубарьян. РАН. Институт всеобщей истории; НАН Украины. Институт истории Украины; НАН Беларуси. Институт истории. — М., 2011 — 720 с.; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). — К., 2014 — 864 с.

⁵ *Баграмян И.Х.* Так начиналась война / И.Х. Баграмян. — М., 1971.

⁶ *Попель Н.К.* В тяжкую пору / Н.К. Попель. — М., 1959.

⁷ *Солженицын А.И.* Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования / А.И. Солженицын. — Paris, 1973 [Ч.] 1–2. — 1973. — 607 с.; *Толстой Н.Д.* Жертвы Ялты / Н.Д. Толстой. — М., 1996; *Бетелл Н.* Последняя тайна / Н. Бетелл. — М., 1992; *Казанцев А.С.* Третья сила / А.С. Казанцев. — Франкфурт-на-Майне, 1972; *Кузнецов М.В.* В угоду Сталину / М.В. Кузнецов. — Лондон, 1968; *Черон Ф.Я.* Немецкий плен и советское освобождение / Ф.Я. Черон. — Париж, 1987; *Лугин И.Я.* Полглотка свободы / И.Я. Лугин. — Париж, 1987.

⁸ 1941 год — уроки и выводы. — М., 1992. — 183 с.; Скрытая правда войны: 1941 год. Незвестные документы / П.Н. Кнышевский (рук), О.Ю. Васильева, В.В. Высоцкий, С.А. Соломатин. — М., 1992. — 384 с.

⁹ *Исаев А.В.* Котлы 41-го. История Великой Отечественной Войны, которую мы не знали / А.В. Исаев. — М., 2005. — 400 с.; *Быков К.* Величайшая военная катастрофа. Киевский «котел» / К. Быков. — М., 2008. — 496 с.

¹⁰ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. — К., 1995. — 194 с.; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. — К., 1999. — 335 с.

¹¹ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України [Текст] / В. Грицюк ; ред. кол.: В.А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2010. — 149 с.

¹² Грицюк В.А. Операції з оточення на правобережній Україні: 1941–1944 рр. / В.А. Грицюк // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 97–105.

¹³ Марінченко О. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 року / О. Марінченко // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 91–97.

¹⁴ Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Марінченко // Укр. іст. журн. — 2013. — № 3. — С. 151–170. Див. також: Електронний ресурс: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2013/3/12.pdf>

¹⁵ Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Києва. — Кн. 1 / А. Крещанов, А. Кузяк, А. Осипов, О. Продан. — К., 2002. — С. 78; Костюк Н.Т. Важкі сторінки Київської оборони 1941 р.: тактика «випаленої землі» і «Баришівський котел» / Н.Т. Костюк // Електронний ресурс: http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kostjuk_5.htm; *Її ж.* Хто загубив Південно-Західний фронт (матеріали до новітньої історії України) / Н.Т. Костюк // Електронний ресурс: http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kostjuk_2.htm; Солонець А.В. Маршрутам и київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / А.В. Солонець // Архіви України. — 2012. — № 5. — С. 92–102. Електронний ресурс: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2012/11.pdf; Дзагалов А.С. Оборона Києва 175-ю стрілецькою дивізією: доля воїнів в світлі нових джерел / А.С. Дзагалов // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць. — К., 2014. — С. 190–204. Електронний ресурс: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7373-3/978-966-02-7373-3.pdf>

¹⁶ Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär: Der Angriff auf die Sowjetunion. (Militärgeschichtliches Forschungsamt (Hrsg.): Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4, 2. Auflage. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1987; Clark Alan. Barbarossa, the Russian-German Conflict, 1941–1945. — Hutchinson, 1965. — 448 p.; Erickson John The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany (Vol. I). — New York: Harper and Row, 1975. — 594 p.; Stahel, David. Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East, Cambridge University Press, 2012. — 486 p.

¹⁷ Савина Т. Фильтрацию прошел / Т. Савина // Отчий край. — 1996. — № 2. — С. 197–199; Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел / В. Звягинцев. — М., 2006. — 754 с.; Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. — М., 2006. — 438 с.; Пережогин В.А. Из окружения и плена в партизаны / В.А. Пережогин // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 45–53; Шевченко В.В. Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 годах / В.В. Шевченко // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. Отечественная история. — № 2(18). — Волгоград, 2010. — С. 38–39.

¹⁸ Вронська Т., Ляковська С. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України / Т. Вронська, С. Ляковська // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ — № 2(37). — 2011. — С. 207–235. Електронний ресурс: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.2011.2.pdf>; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). — К., 2014 — 864 с.

¹⁹ Див. детальніше *Вронська Т., Пастушенко Т.* Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців / Т. Вронська, Т. Пастушенко // Укр. іст. журн. — № 2. — 2015. — С. 22–41.

²⁰ *Худяков Ф.Ф.* Прожитое и пережитое / Ф.Ф. Худяков. — К., 2005. — 472 с.; Щоденник Михайленка Федора Федотовича с. В'юнище // Джерела пам'яті: Історико-красназничий альманах. Вип. 3. «Та не дарма були ми на землі...» / Упорядник Т.Ю. Нагайко — Тернопіль, 2007. — С. 4–54; Жизнь и судьба Максима Тарасова: «окруженец», штрафник, герой. Електронний ресурс: http://klub-mastera.narod.ru/publ/istorija_pokrovskogo_kraja/iz_istorii_pokrovskoj_srednej_shkoly/zhizn_i_sudba_maksima_tarasova_okruzhencs_shtrafnik_geroj/39-1-0-31; *Ларионов А.С.* Повседневная жизнь советских окруженцев в «котлах» 1941–1942 гг. / А.С. Ларионов // «Российские регионы: взгляд в будущее» социально-экономическое интернет-издание: Електронний ресурс: http://futuraeruss.ru/worldculture/history_now_days/kotls.html Дата публікації 09.12.2014; Лев Израилевич. Судьба окруженца // Інтернет-видання Проза.Ру. Електронний ресурс: <http://www.proza.ru/2014/05/05/2117> Дата публікації 05.05.2014.

²¹ Наприклад, див: *Исаев А.В.* Котлы 41-го. История Великой Отечественной Войны, которую мы не знали / А.В. Исаев. — М., 2005; *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. — К., 2010. — 149 с. *Stahel, David.* Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East, Cambridge University Press, 2012. — 486 p.

²² *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. — С. 40.

²³ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. — М., 2010. — 384 с. — С. 85.

²⁴ *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. — С. 40.

²⁵ *Исаев А.В.* Котлы 41-го. История Великой Отечественной Войны, которую мы не знали / А.В. Исаев. — М., 2005. Електронний ресурс: http://www.e-reading.club/chapter.php/24393/22/Isaev_-_Kotly_41-go_Istoriya_VOV,_kotoruyu_my_ne_znali.html

²⁶ Там само.

²⁷ Полевой Устав РККА (ПУ–39). Государственное Военное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР. — Москва. 1939 г.

²⁸ Лише після масштабних оточень на початковому етапі війни з Німеччиною у новому статуті 1942 року було переглянуто багато положень, в т.ч. і щодо організації оборони та вимушеного відступу. З'явилася окрема глава 17 «Бой в оточенні. Вихід із оточення» (Боевой устав пехоты Красной Армии / Под наблюдением генерал-майора Вечного П.Л. Часть 1 (боец, отделение, взвод, рота). — М., 1942. Часть 2 (батальон, полк). — М., 1942.).

²⁹ Доклад о выходе из окружения войск ЮЗФ за период с 17 по 25.09 1941 г. заместителя начальника штаба генерал-майора И. Баграмяна // Документ на сайті, Електронний ресурс: <http://117sd.nsknet.ru/info/glava-xiii-boi-v-okruzhenii/134-vyhod-iz-okruzheniya-vojsk/doklad-general-majora-bagramjana-o/>

³⁰ Стенограма бесіди відповідальних співробітників ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У із Бойко М.Ф., співробітницею Інститут мовознавства Академії Наук УРСР, 25 червня 1945 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 375, арк. 3–4.

³¹ Доклад о выходе из окружения войск ЮЗФ за период с 17 по 25.09 1941 г. заместителя начальника штаба генерал-майора И. Баграмяна // Документ на сайті, Електронний ресурс: <http://117sd.nsknet.ru/info/glava-xiii-boi-v-okruzhenii/134-vyhod-iz-okruzheniya-vojsk/doklad-general-majora-bagramjana-o/>

³² Свідчення коханки А. Власова медпрацівника І. Подмазенко 28 червня 1943 р. // Див. додаток у книжці *Коняев Н.М.* Генерал Власов. Анатомия предательства. — М., 2008. — 480 с. Електронний ресурс: http://militera.lib.ru/bio/konyaev_nm/08.html

³³ Галузевий державний архів СБУ (*дали* — ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 210, арк. 1–15.

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 210, арк. 206–207 зв.

³⁶ Стенограма бесіди відповідальних співробітників ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У із Бойко М.Ф., співробітницею Інститут мовознавства Академії Наук УРСР, 25 червня 1945 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 375, арк. 3–4.

³⁷ Щоденник Михайленка Федора Федотовича с. В'юнище // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 3. «Та не дарма були ми на землі...» / Упорядник Т.Ю. Нагайко. — Тернопіль, 2007. — С. 6.

³⁸ Там само — С. 7.

³⁹ Див статтю: *Солонець А. В.* Маршрутам и київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) // Архіви України. — 2012. — № 5. — С. 92–102.

⁴⁰ *Поляков В.* Оржицька трагедія. Невідомі спогади учасника подій. Краєзнавство — 2011 — № 2. — С. 106–110.

⁴¹ Там само. — С. 107.

⁴² *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І.І. Дерейко. — К., 2012. — 174 с.

⁴³ Для прикладу: *Капась Іван.* Партизанське з'єднання № 8 імені Василя Чапаєва: невідомі аспекти організаційного становлення та розформування / Іван Капась // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2011. — № 14. — С. 81–99.

⁴⁴ *Stahel, David.* Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East, Cambridge University Press, 2012. — 368 p.

⁴⁵ *Соколов Б.В.* Цена войны: людские потери СССР и Германии, 1939–1945 гг. (опубліковано вперше The Journal of Slavic Military Studies, vol. 9. No 1 (March 1996) / Б.В. Соколов // Правда о Великой Отечественной войне (Сборник статей). — СПб., 1989. Електронний ресурс: http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/HIST/sokolov.txt_with-big-pictures.html

В статье на примере анализа обстоятельств выхода советских бойцов и командиров из Киевского «котла» осенью 1941, показано их стратегии и способы выживания в условиях окружения.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Рабоче-крестьянская Красная армия, Вермахт, оборона Киева, окружение

In the article referred on the example of the analysis of the exit soviet soldiers and commanders out the Kiev 'boiler' in the autumn of 1941 about strategies and methods of survival in the encirclement.

Keywords: World War II, Red Army, the Wehrmacht, the Battle of Kiev, the encirclement.